

اسلام و پژوهش های روان شناختی

سال دهم، شماره دوم، پیاپی ۲۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳ (ص ۶۵-۸۴)

ساخت، اعتباریابی و تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی پرسش نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی

Construction, validation and exploratory and confirmatory factor analysis of positive and negative image questionnaire of God based on Islamic sources

احد امیددی / دکتری روان شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران

Ahad Omid / PhD in Psychology, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran
Omid.ahad@gamil.com

Abstract

The purpose of the current research was to construct, validate and the factor structure of the positive and negative image questionnaire of God and to determine its psychometric properties. The method was content analysis and the survey method by selecting 212 people from the statistical population of students by stratified random sampling. Content validity of each item was confirmed if its minimum CVR was 0.99 and CVI index was 0.79. To evaluate the validity of the construct exploratory factor analysis method was used, with principal components method, Varimax rotation and Kaiser Normation and higher eigenvalue of one also used and confirmatory factor analysis with the help of SPSS26 and AMOS24 software were used. The findings indicate that two factors "positive image of God" (29.969) and "negative image of God" (21.197) were obtained, which in total (51.167) estimates the variance percentage of the entire questionnaire. The validity of

چکیده

«تصور از خدا» از جمله موضوعات مهمی است که ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی را تحت تأثیر قرار می دهد. هدف پژوهش حاضر ساخت، اعتباریابی و ساختار عاملی پرسش نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی و تعیین ویژگی های روان سنجی آن بود. روش تحقیق از روش تحلیل محتوا و روش پیمایشی و جامعه آماری طلاب و دانشجویان دانشگاه قرآن و حدیث که ۲۱۲ نفر به شیوه نمونه گیری تصادفی طبقه ای انتخاب گردید. جهت ارزیابی روایی محتوا، هر آیتمی که حداقل CVR آن ۰/۹۹ به بالا و شاخص CVI آن ۰/۷۹ به بالا بود، تأیید شد. برای بررسی روایی سازه به شیوه تحلیل عاملی اکتشافی روش مؤلفه های اصلی، چرخش واریماکس به همراه بهنجارسازی کایزر و ارزش ویژه بالاتر از یک استفاده شده است. علاوه بر آن از تحلیل عامل تأییدی برای تأیید گویه های پرسش نامه و ارتباط آن با عامل مرتبط با کمک نرم افزار SPSS26 و AMOS24 استفاده شد. یافته ها حاکی از به دست آمدن دو عامل «تصور مثبت از خدا»

positive image of God and negative image of God in Gutman's two-half method (0.779), (0.843), Spearman's coefficient (0.796), (0.852) and Cronbach's alpha coefficient value of positive image, respectively of God (0.835), and Cronbach's alpha coefficient of negative perception of God (0.914) was obtained. Therefore, the obtained results indicate the ability of questionnaire to be used in research studies.

Key words: positive image of God, negative image of God, Islamic sources, questionnaire, Islamic psychology.

(۲۹/۹۶۹) و «تصور منفی از خدا» (۲۱/۱۹۷)، که در مجموع (۵۱/۱۶۷) درصد واریانس کل پرسش‌نامه را برآورد می‌کند. اعتبار تصور مثبت از خدا و تصور منفی از خدا به ترتیب در روش دونیمه‌سازی گاتمن (۰/۷۷۹)، (۰/۸۴۳)، ضریب اسپیرمن (۰/۷۹۶)، (۰/۸۵۲) و مقدار ضریب آلفای کرونباخ تصور مثبت از خدا (۰/۸۳۵) و ضریب آلفای کرونباخ تصور منفی از خدا (۰/۹۱۴)، به‌دست آمد. بنابراین نتایج به‌دست‌آمده حاکی از قابلیت پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا جهت استفاده در تحقیقات پژوهشی است.

کلیدواژه‌ها: تصور مثبت از خدا، تصور منفی از خدا، منابع اسلامی، پرسش‌نامه، روان‌شناسی اسلامی.

مقدمه

موضوع خداوند به دلیل گستردگی و اهمیتی که از لحاظ دینی و روان‌شناختی دارد، توجه نظریه‌پردازان حوزه روان‌شناسی به‌خصوص روان‌شناسی دین را به خود جلب کرده است (علیانسب، ۱۳۹۱، ص ۹۹). روان‌شناسان برجسته‌ای از قبیل جیمز^۱ (۱۹۰۲)، یونگ^۲ (۱۹۳۳)، فرانکل^۳ (۱۹۶۳) و آلپورت^۴ (۱۹۶۳)، دین، خدا و معنویت را جزء نیازهای اساسی بشر می‌دانستند و بر نقش آنها در سلامت روان تأکید داشتند (شریفی‌نیا، ۱۳۹۱، ص ۲۰۶). با تأکید روان‌شناسان بزرگ موضوع خداوند در روان‌شناسی رهیافت مناسبی پیدا کرد و پژوهش‌های زیادی به موضوع خداوند اختصاص پیدا کرد. یکی از آن موضوعاتی که در روان‌شناسی دین به آن پرداخته شد، موضوع «تصور از خدا»^۵ بود، که پایه‌های نظری آن از پژوهش‌های فروید شروع شده و با تحقیقات دیگر روان‌شناسان از قبیل ریزاتو، گرساچ و دیگران ادامه پیدا کرد.

1. James

2. Jung

3. Frankl

4. Allport

5. The image of God

تصور از خدا یک الگوی درونی روان‌شناختی از تصورات افراد در مورد خداست (لارنس،^۱ ۱۹۹۷)؛ یعنی آن احساسی که افراد نسبت به خداوند دارند (لارنس، ۱۹۹۷، ریزاتو،^۲ ۱۹۷۴). حالتی روان‌شناختی است که به چگونگی احساس فرد نسبت به خداوند و برداشت و درک فرد مبنی بر چگونگی احساس خداوند نسبت به وی مربوط می‌شود (گریمز،^۳ ۲۰۰۸). در صورتی که صحبت از شناخت افراد و شخصیت ایشان به میان باشد و بخواهیم سازهای روانی انتخاب کنیم تا با بررسی آن به بسیاری از خصایص روانی افراد پی ببریم، تصور فرد از خدا بسیار مهم است (لارنس، ۱۹۹۷؛ ریزاتو، ۲۰۰۵، به نقل از: احمدی برآبادی، ۱۳۹۳، ص ۷۲). از دیدگاه برخی روان‌شناسان تصور از خدا از طریق نخستین ارتباطات کودک با افراد مهم زندگی و مراقبتش شکل گرفته و در سراسر زندگی همراه با رشد و بلوغ فرد، بارها و بارها تجدید می‌گردد و جهت‌گیری‌ها، احساس‌ها و رفتارهای فرد را در ارتباط با خدا هدایت می‌کند (لاندین، ۱۹۹۶). تصور از خدای که در افراد شکل می‌گیرد در دو حیطه کلی تصور مثبت و منفی قرار می‌گیرد. افرادی که تصور مثبتی از خداوند دارند، خداوند را بخشنده و دوست خود می‌دانند و با او از طریق برقراری رابطه‌ای عاشقانه، ملاقات صمیمانه و گرم به عمل می‌آورند و در نتیجه سلامت روان بالاتری دارند، ولی افرادی که تصور منفی از خداوند دارند، خداوند را به صورت منبعی از خشم، قهر و انتقام کامل می‌شناسند و انسان را گناهکاری در حال سقوط و اسیر دستان این خدای غضبناک تصور می‌کنند. شناخت خدا در این الگو، خواسته یا ناخواسته ترسناک و اضطراب‌آور است. افرادی که بر اساس این الگو با خدا ارتباط برقرار می‌کنند، روزبه‌روز از سلامت روانی خود دورتر می‌شوند (پارگامنت،^۴ ۱۹۹۷).

تحلیل ادبیات کودکان، از خدای مثبت و خدای منفی در ذهن کودکان خبر می‌دهد. گاهی والدین و مربیان امور آموزشی و تربیتی به دلیل نداشتن آشنایی کافی نسبت به شکل‌گیری تصور صحیح از خدا، باعث شکل‌گیری تصور منفی و نادرستی از خداوند در ذهن کودکان می‌شوند، این افراد در بزرگسالی از خداوند گریزان می‌شوند. ارائه کردن یک چهره خشن و سخت‌گیر از خداوند، موجب اضطراب کودکان و ترس آنها از نزدیک شدن به خدا در بزرگسالی می‌شود. این باورها اغلب در دوران بزرگسالی گسترش می‌یابد و بر شناخت‌ها و رفتارهای فرد تأثیر می‌گذارد (شریفی‌نیا، ۱۳۹۱، ص ۲۱۹).

به عنوان نمونه برای شکل‌گیری تصور منفی از خداوند، یکی از مددجویان زندانی، تصور خویش از خدا را در قبل و پس از درمان این گونه توصیف می‌کند:

1..Lawrence, R. T.

2..Rizzuto, A. M.

3..Grimes, C.

4. Pargament, K. I.

همان‌طور که به‌تدریج بزرگ می‌شدم، طبق سنت خانواده‌های مذهبی، تربیت دینی و مذهبی من هم شروع شد. تربیت که چه عرض کنم، بهتر است بگویم جبر دینی؛ اگر دروغ بگی میری ته جهنم؛ اگر فلان کنی میری وسط جهنم؛ اگر بهمان کنی خدا پوستت را می‌کنه و غیره. نمی‌دانم چرا از خدا بیزار شده بودم، ولی جرئت گفتن آن را نداشتم. من خدا را موجودی جبار، منتقم، عذاب‌دهنده و ترسناک می‌دیدم و به همین خاطر همیشه از او فرار می‌کردم؛ زیرا او خدایی بود که می‌خواست همه را در جهنمش بسوزاند.

او پس از آنکه به‌خاطر اعتیاد و ارتکاب جرائم چند بار دستگیر و زندانی می‌شود، در زندان مرکزی قم تحت درمان روان‌درمانی یکپارچه توحیدی قرار می‌گیرد و همراه با سیر درمان تصور منفی که از خدا داشته دگرگون می‌شود و به تصور مثبتی از خداوند پیدا می‌کند و روند این تحول را چنین گزارش می‌کند:

در طول زندگی به‌خاطر اعتیادم تخریب‌های بسیار زیادی داشته‌ام که شهادت نوشتن خیلی از آنها را ندارم؛ تا اینکه در یکی از روزها خسته، درمانده از همه‌جا و از روی ناچاری به بند روان‌درمانی آمدم در اینجا خدا را به من معرفی کردند. خدایی مهربان و بخشنده؛ خدایی که امروز مرا با همه بدی‌هایم بخشیده است. من که به یک انسان عصبانی، زودرنج، عیب‌جو، ناراضی، افسرده، دروغ‌گو و دارای ده‌ها نقص شخصیتی دیگر تبدیل شده بودم، امروز با بخشش خداوند و به کمک خداوند و طبق اصول برنامه، به برطرف کردن نقص‌های خود پرداختم و آنها را در حد بسیار زیادی از وجودم خارج نمودم و به تربیت و تزکیه خود پرداختم. نورهای امید در دلم روشن شد؛ زیرا نور خدا در آن راه یافت. زندگی جدید من هدیه گران‌بهای از طرف خداوند است؛ پس او را سپاس می‌گویم و با تمام وجودم برای بهتر شدن و نزدیک شدن به او تلاش می‌کنم (تشریفی‌نیا، ۱۳۹۱، ص ۲۱۹).

بنابراین تصور مثبت یا منفی که افراد از خداوند دارند، در خلق و رفتار و جهت‌گیری‌های مذهبی فرد در بزرگسالی بسیار مؤثر است. امروزه روان‌درمانگران در جلسات درمانی، ارزیابی تصور مثبت و منفی از خداوند را بخش مهمی از درمان موفق می‌دانند (گریدی^۱ و ریچارد^۲، ۲۰۰۷، ص ۱۸۳). از دیدگاه روان‌درمانگران، تصور و رابطه واقعی افراد با خدا تأثیر زیادی بر کارکردهای روان‌شناختی افراد دارد و در

1. Grady, K.

2. Richards, P. S.

جلسات درمانی به هدف ترمیم و تغییر شکل تصور از خدای افراد از تصور منفی به مثبت، مداخلات روان‌شناختی انجام می‌دهند، و با تغییر دادن تصور از خدای مراجع، به‌طور مستقیم بر بسیاری از جنبه‌های زندگی او تأثیر می‌گذارند (هال^۱ و فوجیکاوا^۲، ۲۰۱۳، ص ۲۸۸). روان‌شناسان و مشاوران که با مراجعان خدا‌باور مسلمان کار می‌کنند نیز، نیازمند معیاری برای تشخیص و ارزیابی صحیح تصور مثبت و منفی از خدای مراجعان خویش هستند.

پژوهش‌های در موضوع تصور از خدا و ساخت پرسش‌نامه آن صورت گرفته است که بیشتر در غرب و بر اساس آموزه‌های مسیحیت و یهودیت می‌باشد. پرسش‌نامه تصور از خدای لارنس (۱۹۹۷)، تصورات و احساس‌های مختلفی را که افراد ممکن است درباره خدا داشته باشند، بررسی می‌کند که دارای شش مقیاس است: «تأثیرپذیری»: من تا چه حد می‌توانم بر خداوند و خواست او تأثیر بگذارم؛ «مشیت‌الهی»: خداوند تا چه حد توان تأثیرگذاردن بر من را دارد؛ «حضور»: آیا خداوند اینجا حضور دارد؟ «چالش»: آیا خداوند می‌خواهد من رشد و پیشرفت کنم؟ «پذیرندگی»: آیا من شایسته دوست داشته شدن از ناحیه خداوند هستم؟ «خیرخواهی»: آیا خداوند همانند کسانی است که دوستم دارند و آنچه برایم بهتر است را برای من می‌خواهند؟ علاوه بر این پرسش‌نامه تصور از خدای که از مقیاس وضعیت مذهبی (RSI^۳) گرینوی^۴ (۲۰۰۳)، از آیتم‌هایی که مربوط به خداوند اقتباس شده است، اقتباس و به‌کار گرفته شده است (گرینوی، میلن^۵ و کلرک^۶، ۲۰۰۳). این آزمون سه خرده‌آزمون، حضور خدا در زندگی، مراقبت خداوند و تصور منفی از خداوند می‌باشد. خرده‌آزمون‌های حضور خدا در زندگی و مراقبت خداوند با هم ترکیب شده و مقیاس تصور مثبت از خدا را تشکیل می‌دهند. پرسش‌نامه مفهوم خداوند در سال (۱۹۶۸)، توسط ریچارد گرساچ^۷ ارائه گردید. در این پرسش‌نامه مجموعه صفاتی به آزمودنی‌ها ارائه و از آنها خواسته شد تا بر مبنای یک مقیاس پنج‌درجه‌ای معلوم کنند، هر صفت تا چه اندازه به مفهومی که آنها از خداوند در ذهن دارند، نزدیک است. سازنده این پرسش‌نامه هشت عامل خداوند خیراندیش^۸، بی‌ربط^۹، لایتناهی^{۱۰}، قضاوت‌کننده^۱، الوهیت^۲، هدایتگر^۳، معتبر^۴ و قهار^۵ را معرفی

1. Hall, T. W.

2. Fujikawa, A. M.

3. Religious Status Inventory

4. Greenway, A. P.

5. Milne, L. C.

6. Clarke, V.

7. Richard Gvrsach

8. benevolent

9. irrelevant

10. infinite

می‌کند. نصیرزاده و رسول‌زاده (۱۳۸۶، ص ۱۴۱) بر اساس تحلیل عاملی شش مقیاس فرعی، خداوند نیک‌خواه،^۶ خداوند نامربوط،^۷ خداوند لایتنه‌ای،^۸ خداوند تنبیه‌گر (غضبناک)،^۹ خداوند دست‌نیافتنی^{۱۰} و خداوند ارزشمند^{۱۱} از آن استخراج کردند. روان‌شناسان و مشاوران که با مراجعان خدا‌باور مسلمان کار می‌کنند نیز، نیازمند معیاری برای تشخیص و ارزیابی صحیح تصور از خدای مراجعان خویش هستند، که مطابق با مبانی اسلامی باشد و بتوانند بر اساس آن تصور افراد از خدا را مورد سنجش و ارزیابی قرار دهند. بر همین اساس پرسش‌نامه ۵۷ گوی‌های تصور از خدا بر اساس اسمای الهی توسط امید، رفیعی‌هنر، سقای بی‌ریا (۱۳۹۹)، بر اساس اسمای الهی در قرآن کریم و روایات با استناد به منابع اسلامی و فرهنگ جامعه اسلامی بر اساس تحلیل عاملی در پنج عامل «ناصریت»، «رحمانیت» - «غافریت»، «منعمیت - رازقیت»، «خالقیت - قادریت» و «عالمیت»، ساخته شده است. هریک از گویه‌ها توصیف کوتاهی از چگونگی تصورات افراد از خداوند است که آزمودنی‌ها پس از مطالعه هر گویه، میزان تطابق آن گویه را با تصورات، برداشت‌ها، حالات و تجربه‌های خود نسبت به خداوند بر روی یک مقیاس لیکرت پنج‌درجه‌ای تعیین می‌کنند. با این وجود، ولی پرسش‌نامه‌ای که مشخصاً با رویکرد روان‌شناختی و با توجه به منابع اسلامی به دنبال بررسی تصور مثبت و منفی از خداوند باشد، یافت نشد. روان‌شناسان و تحقیقات حاکی از آن است که بیماران مختلفی که به مراکز روان‌درمانی رجوع می‌کنند، تصور منفی، مخدوش، تحریف‌شده و نادرستی از خداوند دارند (اوکوزی،^{۱۲} ۲۰۱۰؛ برام و همکاران،^{۱۳} ۲۰۰۸؛ کرکپاتریک،^{۱۴} ۲۰۰۵)، و روان‌درمانگران و مشاوران توصیه می‌کنند در جلسات درمانی نیاز است تصور از خدای مراجعان کشف شود و به تغییر و اصلاح آن پرداخته شود (دراپر،^{۱۵} ۲۰۱۷). بنابراین برای تشخیص تصور مثبت و منفی درباره خداوند ضرورت وجود معیاری صحیح بسیار مطلوب

1. judge
2. divinity
3. navigator
4. valid
5. wrathful
6. benvolent
7. irrelevant
8. omni- ness
9. wrathful
10. diesticness
11. valuable
12. Okozi, I. F
13. Braam, A. and.atel
14. Kirkpatrick, L,A.
15. Draper, S.

می‌باشد. با ساخت پرسش‌نامه حاضر خلأ موجود برای شناخت تصور مثبت و منفی افراد از خداوند بر اساس منابع اسلامی برطرف خواهد شد. به روان‌شناسان و مشاوران و پژوهشگران کمک می‌کند تا تصور درونی شده مثبت یا منفی از خداوند را در درون مراجع خویش شناسایی کنند و خدمات ارزنده‌ای هم در جهت تشخیص، هم در جهت اصلاح تصورات ناکارآمد و هم بهبود و ارتقای تصورات فرد از خدا، ارائه دهند. نیاز است تصور از خدای افراد مسلمان و خداپاور در جامعه اسلامی بر اساس منابع اسلامی و بر آن اساس سنجیده شود، ولی در بررسی ادبیات پژوهش در مورد تصور از خدا، بسیاری از پژوهش‌ها، مبتنی بر مبانی نظری روان تحلیلگری، روابط موضوعی و نظریه دلبستگی شکل گرفته است که بعضاً متأثر از نگاه جسمانی به خدا در مکتب مسیحیت و فرهنگ غیراسلامی است. فرهنگ غربی و دین مسیحیت تصویری غیرمنطقی از خداوند ارائه می‌کند که باعث روی گردانی افراد زیادی از خداوند و دین می‌شود. خدایی که مذهب‌های غربی به مردم معرفی می‌کنند، خدایی است که نه دانشمندان علوم طبیعی؛ بلکه هر عاقلی ممکن است از او روی گردان شود. این خدا می‌خورد، می‌نوشد، می‌خوابد، کشتی می‌گیرد و همه ویژگی‌ها و آثار نیازهای جسم در اوست. گاه نیز صفات زشت مانند حسد و جهل را نشان می‌دهد، و با معرفی این ویژگی‌ها از خدا، تصویری ناقص و معیوب از خداوند در روان افراد شکل می‌گیرد (علیانسب، ۱۳۹۱، ص ۱۲۲). در داخل ایران هم مطالعاتی در حوزه تصور از خدا انجام گرفته است که مهم‌ترین نقطه ضعف این مطالعات، مقیاس‌های اندازه‌گیری و ابزارهای سنجش آنهاست، که عمدتاً برگرفته از پرسش‌نامه تصور از خدا لارنس است که اصل آن بر مبنای فرهنگ مسیحیت است و پژوهشی که در جامعه و فرهنگ غربی با دین مسیحیت و یهودیت درباره اساسی‌ترین جنبه اعتقادی انجام گرفته است، بعضاً نمی‌تواند شاخصی مناسب برای فرهنگ و جامعه اسلامی باشد (علیانسب، ۱۳۹۱، ص ۱۲۱)؛ از این رو هدف پژوهش حاضر ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی است تا با خلأ موجود برطرف شده و کمکی برای ارتقای روان‌شناسی اسلامی باشد.

روش پژوهش

این پژوهش، از دو روش تحلیل محتوا^۱ و پیمایشی^۲ تشکیل شده است. در روش تحلیل محتوا با رجوع به آموزه‌های دینی، قرآن کریم و روایات محتواهای مرتبط با تصور مثبت و منفی از خدا استخراج و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. از روش پیمایشی یا زمینه‌یابی برای ارزیابی روایی سنجی و اعتباریابی استفاده شد. جامعه آماری این پژوهش، شامل طلاب و دانشجویان دانشگاه قرآن و حدیث قم بود که با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای، حجم نمونه انتخاب گردید. در این نمونه‌گیری،

1. content analysis
2. survey research method

واحدهای جامعه مورد مطالعه در طبقه‌هایی که از نظر صفت متغیر همگن‌تر هستند، گروه‌بندی می‌شوند تا تغییرات آنها در درون گروه‌ها کمتر شود؛ پس از آن از هر طبقه تعدادی نمونه انتخاب می‌شود. در این روش که بر پایه آن، ابتدا عناصر جامعه به چند طبقه تقسیم و سپس از هر طبقه یک نمونه تصادفی برگزیده می‌شود، دقت نمونه‌برداری از لحاظ برآورد پارامترهای جامعه را افزایش می‌دهد (دلاور، ۱۳۹۴، ص ۹۵). اولین قدم در گزینش نمونه تصادفی طبقه‌ای، مشخص کردن طبقه‌ها بود و سپس هر واحد نمونه‌برداری جامعه در طبقه مناسب جای داده شد. هر واحد نمونه‌برداری فقط در یک طبقه جای می‌گیرد. در این پژوهش نمونه به دو طبقه طلاب و دانشجو تقسیم شد. از مراحل ساخت پرسش‌نامه، بررسی روایی سازه، به شیوه تحلیل عاملی اکتشافی^۱ یا تأییدی^۲ است. در روش تحلیل عاملی، برای حجم نمونه برای هر گویه نسبتاً ۵ نمونه و بیشتر در نظر گرفته می‌شود و بعضی از آماردانان حداقل ۲۰۰ نفر برای تحلیل عاملی را کافی می‌دانند (سرمد و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۲۷۰). در پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی که با ۲۴ گویه نهایی شد، تعداد ۲۱۲ نفر انتخاب گردید که بر اساس آزمون کروییت بارتلت و کفایت نمونه‌برداری کیزر - میر - اولکین^۳ KMO این تعداد برای انجام تحلیل عاملی معنادار بود. برای ارزیابی فرایند روایی سنجی به شیوه روایی محتوایی^۴ و روایی سازه^۵ به دو شیوه تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی و برای اعتبار پرسش‌نامه از روش برآورد همسانی درونی^۶ از روش دونیمه کردن آزمون^۷ و تعیین ضریب آلفای کرونباخ^۸ با کمک نرم‌افزار SPSS26 و AMOS24 استفاده گردید. آزمودنی‌های پژوهش شامل ۶۱/۸ درصد طلاب و ۳۸/۲ درصد دانشجویان، از گروه مردان ۲۶/۹ و زنان ۷۳/۱ درصد و افراد متأهل ۷۲/۲ و مجردین ۲۷/۸ بودند. میانگین سنی افراد ۳۲/۴۲ و انحراف استاندارد آن ۹/۵۶ بود.

یافته‌های پژوهش

در ابتدا منابع اسلامی و روان‌شناختی مرتبط با موضوع تصور مثبت و منفی از خداوند گردآوری و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. بر اساس مستندات به‌دست‌آمده به طراحی و ساخت گویه‌های پرسش‌نامه تصور مثبت و

1. Exploratory Factor Analysis
2. Confirmatory Factor Analysis
3. Kaiser-Meyer-Olkin Measure of sampling adequacy
4. content validity
- 5..construct validity
- 6..internal consistency
- 7..split – half method
8. cronbach's alpha

منفی از خدا پرداخته شد. برای طراحی گویه‌ها اصول ساخت آن مورد توجه قرار گرفت؛ از قبیل محدود کردن هر گویه به یک استاندارد، قابل فهم و واضح بودن سؤالات، پرهیز از به کار بردن گویه‌های منفی مضاعف، پرهیز از توصیف‌کننده‌هایی که مقدار یا درجه گویه را مبهم نشان می‌دهد، گویه‌ها طوری طراحی شد که تنها یک پاسخ درست داشته باشد و یا قطعاً دارای درست‌ترین پاسخ باشد. بعد از ساخت گویه‌ها به منظور بررسی روایی محتوا از ۶ نفر کارشناس متخصص روان‌شناسی و علوم‌دینی خواسته شد میزان مطابقت گویه‌ها با مستندات را با شاخص (CVI^۱) در یک مقیاس چهار درجه‌ای (کاملاً مرتبط ۷۶ تا ۱۰۰ درصد، نسبتاً مرتبط ۵۱ تا ۷۵ درصد، کم مرتبط ۲۶ تا ۵۰ درصد، و غیرمرتبط از ۱ تا ۲۵ درصد)، و میزان ضرورت هر گویه برای سنجش تصور مثبت و منفی از خدا را با (CVR^۲) بر روی سه طیف (ضروری نمره ۳، مفید ولی غیرضروری نمره ۲، غیرضروری نمره ۱) اعلام نمایند. با توجه به فرمول محاسبه CVR و CVI در روایی محتوا، در صورتی که تعداد ارزیابان ۶ نفر باشند، حداقل مقدار CVR قابل قبول بایستی ۰/۹۹ پایین‌تر باشد و در صورتی که نمره محاسبه‌شده برای گویه‌ها با توجه به تعداد متخصصین ارزیابی‌کننده کمتر از میزان مورد نظر باشد، بایستی از آزمون کنار گذاشته شوند، به این دلیل که روایی محتوایی قابل قبولی ندارند و اگر مقدار قابل قبول برای شاخص CVI بالاتر از ۰/۷۹ باشد، مناسب تشخیص داده می‌شود (پولیت و همکاران، ۲۰۱۲). به نقل از: فتحی آشتیانی، ۱۳۹۵، ص ۳۰). بر این اساس، بعد از ارزیابی داوران متخصص به دلیل پایین بودن شاخص CVI و CVR تعداد ۱۲ گویه حذف گردید و تعداد گویه‌های پرسش‌نامه از ۳۶ به ۲۴ گویه کاهش یافت. بعد از آماده شدن گویه‌ها و مشخص کردن شیوه نمره‌گذاری، پرسش‌نامه بر روی تعدادی از افراد نمونه اجرا گردید و با استفاده از نرم‌افزار SPSS همبستگی هر کدام از گویه‌ها با نمره کل آن مؤلفه به دست آمد، که تمام گویه در سطح (۰/۰۱) و (۰/۰۵) دارای همبستگی معناداری با نمره کل آن مؤلفه بود. برای بررسی اعتبار اولیه پرسش‌نامه از روش آلفای کرونباخ بهره برده شد. میزان آلفای کرونباخ هر کدام از مؤلفه‌ها در اجرای مقدماتی تقریباً (۰/۸۳) بود که نشان از اعتبار بالای این آزمون است. بعد از بررسی آلفای کرونباخ، جایگاه هریک از گویه‌ها از لحاظ بررسی آلفای کرونباخ پس از حذف هر سؤال بررسی شد، که آلفای کرونباخ هر گویه در محدوده آلفای کرونباخ کل (۰/۸۳) بود و با حذف هیچ گویه‌ای میزان آلفای کرونباخ افزایش قابل‌توجهی (۰/۱۰) نداشت. همچنین برای ارزیابی نحوه توزیع سؤالات و با هدف حذف گویه‌های بدون واریانس یا دارای واریانس پایین از نمودار هیستوگرام استفاده شد، که نشان داد تمام سؤالات از واریانس مطلوب برخوردار است؛ بنابراین پرسش‌نامه تصور با ۲۴ گویه نهایی گردید.

1. Content Validity Index,
2. Content Validity Ratio; CVR
- 3..Polit and et al

بعد از تأیید روایی محتوایی برای سنجش روایی سازه - که از قوی ترین و پیچیده ترین معیار آزمون سازی به شمار می رود - و برای شناسایی و تعیین عوامل تشکیل دهنده پرسش نامه تصور مثبت و منفی از خدا، از روش تحلیل عاملی به شیوه اکتشافی (EFA) به روش «مؤلفه های اصلی»^۱ «چرخش واریماکس به همراه بهنجارسازی کایزر»^۲ و ارزش ویژه^۳ بالاتر از یک استفاده شده است. علاوه بر آن از تحلیل عاملی تأییدی (CFA) برای تأیید سازه های مدل (گویه های پرسش نامه) و ارتباط آن با متغیر مرتبط استفاده شد. پیش از اجرای تحلیل عاملی اکتشافی، برای اینکه معلوم شود حجم نمونه انتخاب شده متناسب با روش تحلیل عاملی است، از آزمون کرویت بارتلت^۴ و کفایت نمونه برداری KMO بهره برده شد. شاخص کفایت نمونه برداری برابر با (۰/۹۱۸) بود؛ در نتیجه حجم نمونه مورد نظر برای تحلیل عوامل مناسب است؛ همچنین نتایج آزمون کرویت بارتلت با مجذور کای اسکور (۲۹۰۸/۷۶۴) با درجه آزادی (۲۷۶) و در سطح ($p < ۰/۰۰۰$) معنادار است؛ بنابراین ماتریس همبستگی متغیرها، ماتریس واحدی نیست و می توان بر پایه این داده ها، به استخراج عامل اطمینان کرد. در جدول (۱) تحلیل عاملی به شیوه اکتشافی به روش مؤلفه های اصلی، چرخش واریماکس به همراه بهنجارسازی کایزر و ارزش ویژه یک و بالاتر نشان داده شده است.

جدول ۱: عامل ها و توصیف واریانس کل

عامل ها	ارزش های ویژه اولیه			مجموع ضرایب فاکتورهای چرخش داده نشده			مجموع ضرایب فاکتورهای چرخش داده شده		
	واریانس کل	درصد واریانس	درصد تجمعی	واریانس کل	درصد واریانس	درصد تجمعی	واریانس کل	درصد واریانس	درصد تجمعی
۱	۹/۷۶۴	۴۰/۶۸۳	۴۰/۶۸۳	۷/۱۹۳	۲۹/۹۶۹	۲۹/۹۶۹	-	-	-
۲	۲/۵۱۶	۱۰/۴۸۳	۵۱/۱۶۷	۱۰/۴۸۳	۲۱/۱۹۷	۵۱/۱۶۷	-	-	-
جمع کل	-	۵۱/۱۶۷	-	۵۱/۱۶۷	-	-	-	-	-

همان طور که از جدول (۱) مشخص است، ارزش ویژه دو عامل بزرگتر از ۱ است. واریانس عامل اول (۲۹/۹۶۹) و عامل دوم (۲۱/۱۹۷) درصد از واریانس کل را نشان می دهند و دو عامل ذکر شده در مجموع (۵۱/۱۶۷) درصد واریانس کل پرسش نامه را نشان می دهند. در جدول (۲) تعداد عامل ها به همراه بار عاملی آن ارائه شده است.

- 1..principal component analysis
- 2..varimax with Kaiser normalization
3. eigen value
- 4..Bartlett's Test

جدول ۲: ماتریس عامل‌ها همراه بار عاملی بعد از چرخش

عامل دوم				عامل اول			
بار عاملی	گویه‌ها	بار عاملی	گویه‌ها	بار عاملی	گویه‌ها	بار عاملی	گویه‌ها
۰/۸۵۴	۱۹	۰/۶۲۶	۱۳	۰/۷۱۱	۷	۰/۶۳۹	۱
۰/۸۱۰	۲۰	۰/۷۱۸	۱۴	۰/۷۷۰	۸	۰/۶۵۲	۲
۰/۴۶۹	۲۱	۰/۷۳۱	۱۵	۰/۵۵۰	۹	۰/۷۴۹	۳
۰/۶۵۵	۲۲	۰/۷۷۷	۱۶	۰/۶۸۷	۱۰	۰/۷۲۶	۴
۰/۶۲۱	۲۳	۰/۶۶۱	۱۷	۰/۵۱۷	۱۱	۰/۷۱۴	۵
۰/۶۴۵	۲۴	۰/۷۲۸	۱۸	۰/۵۹۵	۱۲	۰/۴۸۳	۶

همان‌طور که در جدول (۲) مشخص است، عامل اول از گویه ۱-۱۲ و عامل دوم از گویه‌های ۱۳-۲۴ شامل می‌شود. در مجموع از ۲۴ گویه تعداد ۲ عامل نهایی استخراج گردید. با توجه به مبانی نظری و مفاهیم گویه‌ها ۱۲ گویه عامل اول تصور مثبت از خدا و ۱۲ گویه از عامل دوم تصور منفی از خدا نام‌گذاری گردید.

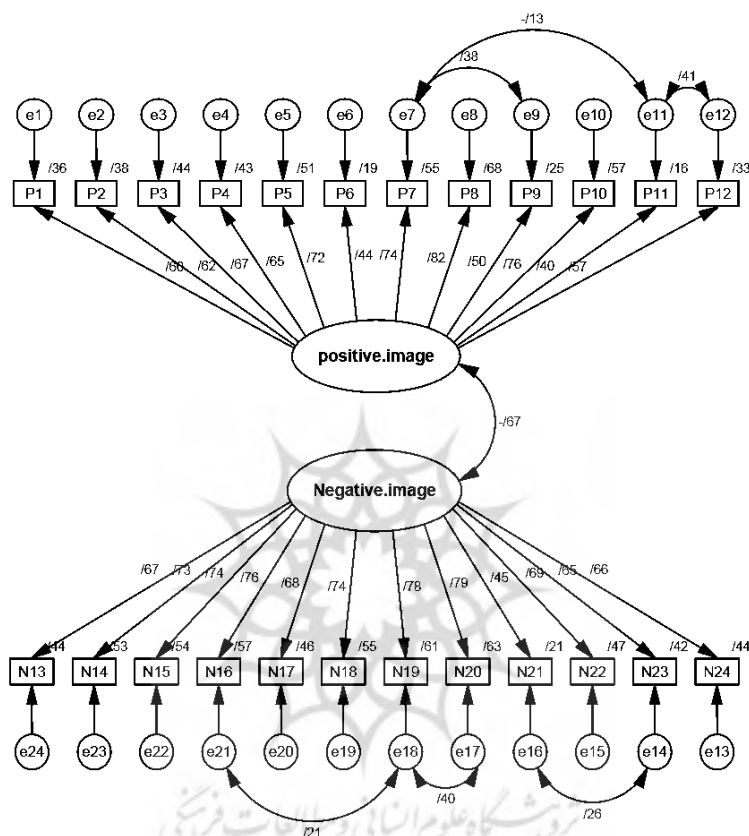
علاوه بر تحلیل عاملی اکتشافی برای اطمینان بیشتر از روش تحلیل عاملی تأییدی نیز بهره برده شد. مدل نظری پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا هرکدام با ۱۲ گویه همراه با متغیر پنهان و مشاهده‌پذیر ترسیم شد و مدل رسم‌شده مورد سنجش قرار گرفت. برای بررسی برازش مدل از شاخص‌های آماری رایج و معروف برازش مطلق آماره مجذورخی (CMIN)، شاخص برازش مقتصد ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA)، شاخص برازندگی تطبیقی (CFI)، شاخص برازش هنجار شده (NFI)، شاخص برازش نسبی (RFI)، مورد ارزیابی قرار گرفت. در جدول (۳) مقدار شاخص‌های برازش مدل گزارش شده است.

جدول ۳: شاخص‌های برازش پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی

شاخص‌ها	Df	CMIN	CMIN/DF	RMSEA	CFI	NFI	RFI
مدل تصور مثبت و منفی از خداوند	۲۳۸	۶۲۱/۷۱۱	۲/۶۱۲	۰/۰۸۷	۰/۸۶۱	۰/۷۹۵	۰/۷۶۳

همان‌طور که از جدول (۳) مشخص است، شاخص‌های برازش مطلق، برازش نسبی و برازش مقتصد از برازش مطلوبی برخوردار هستند. مقدار شاخص برازش مطلق کای اسکوئر برابر با (۶۲۱/۷۱۱) می‌باشد. ریشه دوم میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA) نیز برابر (۰/۰۸۷) و کوچک‌تر از ۰/۰۹ است. شاخص‌های شاخص برازندگی تطبیقی (CFI)، شاخص برازش هنجار شده (NFI)، شاخص برازش نسبی (RFI)، از برازش مطلوبی برخوردار است. لذا تمام شاخص‌ها حاکی از آن است که مدل برازش خوبی

برخوردار بوده و مدل تدوین‌شده توسط داده‌های گردآوری شده مورد حمایت قرار گرفته است. در شکل (۱) پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا همراه با گویه‌ها و ضرایب استاندارد آورده شده است.

شکل ۱: تصور مثبت و منفی از خدا همراه با متغیرهای آشکار

در شکل (۱)، پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا همراه با وزن‌های رگرسیون استاندارد شده (بارهای عاملی) و متغیرهای پنهان و متغیرهای آشکار و مجذور ضرایب همبستگی چندگانه (R^2) نشان داده شده است. عامل تصور مثبت از خداوند با ۱۲ گویه و تصور منفی از خدا با ۱۲ گویه و با توجه به معنادار بودن بار عاملی‌های هر ۲۴ گویه و مطلوبیت شاخص‌های برازش مطلق، برازش تطبیقی و برازش مقتصد مدل از برازش مناسبی برخوردار است و روایی پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی مورد تأیید است.

یافته‌های آمار توصیفی شامل میانگین، انحراف استاندارد، کمینه و بیشینه و همبستگی بین دو مؤلفه پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا در جدول (۴) قابل مشاهده است.

جدول ۴: آماره‌های توصیفی پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی

پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا	تعداد نمونه	میانگین	انحراف استاندارد	کمینه	بیشینه	همبستگی	سطح معناداری
تصور مثبت از خدا	۲۱۲	۴۳/۴۵	۴/۶۴۴	۳۰	۴۸	۰/۷۰۰	۰/۰۰۰
تصور منفی از خدا	۲۱۲	۱۵/۵۱	۵/۰۶۷	۱۲	۴۸	۰/۷۰۰	۰/۰۰۰

همان‌طور که در جدول (۴) مشاهده می‌شود، پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی در عامل تصور مثبت از خدا ($M = 43/45$ و $SD = 4/644$) و عامل تصور منفی از خدا ($M = 15/51$ و $SD = 5/067$) و همبستگی بین دو پرسش‌نامه ($-0/700$)، در سطح ($0/000$) معنادار است. برای برآورد همسانی درونی و اعتبار پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی از روش دونیمه کردن هر کدام از عامل‌های آزمون استفاده شد. عامل تصور مثبت و منفی از خدا هر کدام به دو نیمه مساوی تقسیم شد. نتایج ضریب آلفای کرونباخ هر کدام از نیمه‌ها، همبستگی، ضریب اسپیرمن - براون و ضریب دونیمه‌سازی گاتمن، در جدول (۵) قابل مشاهده است.

جدول ۵: تحلیل داده‌های اعتبار پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی

آلفای کرونباخ	تصور مثبت از خدا	نیمه اول ۶ گویه	۰/۷۰۵	همبستگی بین دو فرم ۰/۶۶۱
		نیمه دوم ۶ گویه	۰/۷۵۸	
	تصور منفی از خدا	نیمه اول ۶ گویه	۰/۸۷۲	همبستگی بین دو فرم ۰/۷۴۲
		نیمه دوم ۶ گویه	۰/۸۴۹	
ضریب اسپیرمن - براون	تصور مثبت از خدا	تساوی گویه‌ها	۰/۷۹۶	-
		عدم تساوی گویه‌ها	۰/۷۹۶	
	تصور منفی از خدا	تساوی گویه‌ها	۰/۸۵۲	-
		عدم تساوی گویه‌ها	۰/۸۵۲	
ضریب دونیمه‌سازی گاتمن	تصور مثبت از خدا	۰/۷۷۹		-
	تصور منفی از خدا	۰/۸۴۳		

همان‌طور که از جدول (۵) مشخص است، آلفای کرونباخ نیمه اول گویه‌های تصور مثبت از خدا با تعداد ۶ گویه برابر با ($0/705$) و آلفای کرونباخ نیمه دوم تصور مثبت از خدا با ۶ گویه برابر با ($0/758$)، و همبستگی بین دو فرم برابر با ($0/661^{**}$)، به‌دست آمده است. آلفای کرونباخ نیمه اول گویه‌های تصور منفی از خدا با تعداد ۶ گویه برابر با ($0/872$) و آلفای کرونباخ نیمه دوم عامل تصور منفی از خدا با ۶

گویه برابر با (۰/۸۴۹)، و همبستگی بین دو فرم برابر با (۰/۷۴۲**) و معنادار به‌دست آمده است. ضریب اسپیرمن - براون همراه با تساوی و عدم تساوی گویه‌ها به ترتیب در تصور مثبت از خدا و تصور منفی از خدا برابر با (۰/۷۹۶) و (۰/۸۵۲) و ضریب دونیمه‌سازی گاتمن جهت بررسی میزان همسانی درونی در تصور مثبت و تصور منفی از خدا به ترتیب برابر با (۰/۷۷۹) و (۰/۸۴۳) می‌باشد. بر اساس این نتایج، همسانی درونی در پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی از سطح بالایی برخوردار است؛ همچنین برای برآورد همسانی درونی و اعتبار پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا از روش ضریب آلفای کرونباخ بهره برده شد. آلفای کرونباخ تصور مثبت از خدا با تعداد ۱۲ گویه برابر با (۰/۸۳۵) و آلفای کرونباخ تصور منفی از خدا با ۱۲ گویه برابر با (۰/۹۱۴)، به‌دست آمده است، که بیانگر همسانی درونی بسیار خوب پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی است.

در ادامه در جدول (۶) گویه‌های پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خداوند با ۲۴ گویه به‌صورت طیف لیکرت چهاردرجه‌ای با گزینه‌های کاملاً مخالفم = ۱، مخالفم = ۲، موافقم = ۳، کاملاً موافقم = ۴ آمده است.

جدول ۶: گویه‌های پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا

تصور مثبت از خدا	تصور منفی از خدا
اگر خدا خیر و مصلحتی برای من بخواهد، هیچ‌کس نمی‌تواند مانع آن شود.	۱۳. گاهی در بعضی از مسائل و مشکلات زندگی، توکل به خدا را کارساز نمی‌دانم.
خدا عمل اندک مرا قبول می‌کند و به بهترین نحو و بیشتر از آنچه مستحق آن هستم، ثواب می‌دهد.	۱۴. احساسم بر این است که خدا از مسائل و مشکلات زندگی من با خبر نیست.
خدا نسبت به تمام جزئیات زندگی من در گذشته، حال و آینده آگاهی کامل دارد.	۱۵. احساس می‌کنم، خدا سخت‌گیر است، نمی‌شود به‌راحتی او را راضی کرد.
خدا در زندگی به هیچ‌کس، ذره‌ای ظلم نکرده و نمی‌کند.	۱۶. از خدا می‌ترسم؛ زیرا به‌راحتی انسان را در آتش می‌سوزاند.
حمایت خدا را در زندگی به‌طور کامل احساس می‌کنم.	۱۷. کمک خواستن از خدا، تأثیری زیادی در حل مشکلات زندگی نداشته است.
حتی در تصمیم‌های کوچک زندگی نیز نیاز زیادی به یاری خداوند دارم.	۱۸. احساسم بر این است لطف و رحمت خدا در زندگی، شامل حال من نشده است.
خدا همیشه در زندگی، رزق و روزی مرا از حیث مادی و معنوی رسانده و می‌رساند.	۱۹. احساس می‌کنم برای خدا زیاد مهم نیست که من جهنمی بشوم.
تمام کارهای خدا از روی حکمت و مصلحت می‌باشد.	۲۰. خدا در زندگی به من ظلم و ستم کرده است.
خدا مثل همیشه ضرر، غم و اندوه را از زندگی برطرف کرده و می‌کند.	۲۱. به دلایل زیادی، مثل مستجاب نشدن دعاها، من از خدا ناراضی هستم.
۱۰. خدا در زندگی، از مادر به من مهربان‌تر بوده است.	۲۲. خدا هم طرفدار ظالم‌هاست.
۱۱. با اینکه گناهان زیادی کرده‌ام، خداوند مرا خواهد بخشید.	۲۳. خدا بهترین آفریدگار نیست؛ چراکه حوادثی ویرانگری؛ مثل سیل، زلزله، طوفان و خشکسالی آفریده است.
۱۲. احساسم بر این است وقتی خدا را صدا می‌زنم، جواب را می‌دهد.	۲۴. وقتی این همه تبعیض و تفاوت بین مخلوقات می‌بینم، عدالت خدا را نمی‌توانم به‌صورت کامل قبول کنم.

در جدول (۷) شیوه نمره‌گذاری پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا با ۲۴ گویه گزارش شده است. در این پرسش‌نامه سؤالات معکوس وجود ندارد. نمره محاسبه‌شده در هر دو عامل تصور مثبت و تصور منفی از خدا روی یک پیوستار بین حداقل نمره (۱۲) تا حداکثر نمره (۴۸)، قرار می‌گیرد. میانگین تصور مثبت از خدا در بین ۲۱۲ آزمودنی (۴۳/۴۵) و انحراف استاندارد آن (۴/۶۴۴) و میانگین تصور منفی از خدا (۱۵/۵۱) و انحراف استاندارد آن (۵/۰۶۷) به‌دست آمد.

جدول ۷: نمره‌گذاری پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا

پرسش‌نامه حرص مذموم و ممدوح بر اساس منابع اسلامی	
حرص ممدوح	حرص مذموم
۳۴-۳۳-۳۲-۳۱-۳۰-۲۹-۱۸-۱۷-۱۶-۱۵-۱۴-۱۳	۱۲-۱۱-۱۰-۹-۸-۷-۶-۵-۴-۳-۲-۱
سؤال ۱۲	سؤال ۱۲
حداقل نمره: ۱۲، حداکثر نمره: ۴۸	حداقل نمره: ۱۲، حداکثر نمره: ۴۸

بحث و نتیجه‌گیری

امروزه روان‌درمانگران ارزیابی موضوع تصور از خدا در جلسات درمانی را بخش مهمی از درمان موفق می‌دانند (گریدی، ریچارد، ۲۰۰۷، ص ۱۸۳)، و در جلسات درمانی به هدف ترمیم و تغییر تصور از خدای افراد از تصور منفی به مثبت، مداخلات روان‌شناختی انجام می‌دهند. با تغییر دادن تصور از خدای مراجع به‌طور مستقیم بر بسیاری از جنبه‌های زندگی او تأثیر می‌گذارند (هال و فوجیکاوا، ۲۰۱۳، ص ۲۸۸). تغییرات ایجادشده در تصورات افراد از خداوند با رشد عاطفی و معنوی مرتبط است و مراجعان خداوند را مهربان‌تر و دلسوزانه تصور می‌کنند. درمانگران مراجعان خود را تشویق به شرکت در فعالیت‌های معنوی می‌کنند. بازتاب این فعالیت‌ها می‌تواند به آنها کمک کند تا رابطه واقعی‌تری با خدا ایجاد کنند و تصور منفی آنان از خداوند اصلاح شده و یک تصور مثبتی از خداوند در درون آنان شکل بگیرد (چستون،^۱ پیدمون،^۲ اینز^۳ و لاورین،^۴ ۲۰۰۳، ص ۱۰۳). روان‌شناسان و مشاورانی که با مراجعان خدا‌باور مسلمان کار می‌کنند، نیازمند معیاری برای تشخیص و ارزیابی تصور مثبت و منفی از خدای مراجعان خویش هستند؛ از این‌رو هدف پژوهش حاضر ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی بود. نتایج سنجش روایی محتوا، ملاک و سازه پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از

1. Cheston, S. E.
2. Piedmont, R. L.
3. Eanes, B.
4. Lavin, P.

خدا، - همراه با تمام مستندات ارائه‌شده - نشان داد که این پرسش‌نامه، روایی لازم برای سنجش تصور مثبت و منفی افراد از خداوند را داراست. اعتبار آزمون نیز با روش آزمون بازآزمون و روش‌های همسانی درونی روش دونیمه‌سازی و ضریب آلفای کرونباخ مورد محاسبه قرار گرفت. نتایج حاکی از آن بود که پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا از اعتبار بالایی برخوردار است، و ثبات، پایایی و قابلیت پیش‌بینی و دقت آزمون مورد تأیید است، و این پرسش‌نامه برای سنجش تصور مثبت و منفی از خدای ایزاری مفید، با معنا و مناسب به حساب می‌آید.

پرسش‌نامه حاضر با دو عامل تصور مثبت و منفی از خدا، همسو با پرسش‌نامه تصور از خدای گرینوی (۲۰۰۳) است. پرسش‌نامه گرینوی شامل سه خرده‌آزمون «حضور خدا در زندگی»، «مراقبت خداوند» و «تصور منفی از خدا» می‌باشد. دو خرده‌آزمون اول با یکدیگر ترکیب شده و مقیاس تصور مثبت از خدا را تشکیل می‌دهند. مقایسه عوامل و گویه‌های پرسش‌نامه تصور از خدای (محقق ساخت) در این پژوهش با عوامل سازه تصور از خدای گرینوی نشان‌دهنده قرابت‌های معنایی در برخی گویه‌هاست. با این حال، این پژوهش در مقایسه با تحقیقات و پرسش‌نامه‌هایی که عمدتاً در حوزه مسیحیت و یهودیت طراحی شده‌اند، تفاوت‌های بنیادی و قابل توجهی دارد؛ درحالی‌که بنیان این پژوهش از منابع اسلامی سرچشمه می‌گیرد، تحقیقات انجام‌شده در حوزه مسیحیت غالباً بر گردآوری و دسته‌بندی توصیفاتی که افراد از خداوند ارائه می‌کنند متمرکز است و بر مبنای آن، ابعاد تصور از خدا را ترسیم می‌کنند؛ برای نمونه، گرساچ (۱۹۶۸) در پژوهشی از مشارکت کنندگان خواست زمانی که به خدا فکر می‌کنند، چه تصویری از او دارند. پاسخ‌ها شامل خدای قاضی، پادشاه، استاد، پدر، منجی، مادر و دوست بود. این یافته نشان می‌دهد که اتخاذ رویکردی مبتنی بر منابع اسلامی؛ سپس سنجش تصورات افراد از خداوند بر مبنای آن، روشی جامع‌تر و کامل‌تر در مقایسه با پژوهش‌هایی است که ابتدا به گردآوری توصیف‌ها و تصورات افراد از خداوند می‌پردازند و سپس بر اساس آن، ابعاد تصور از خدا را ترسیم می‌کنند.

یافته‌های پژوهش حاضر در خصوص پرسش‌نامه تصور مثبت و منفی از خدا نشان می‌دهد که تصورات افراد از خداوند طیفی را تشکیل می‌دهد که یک سر آن تصور مثبت و سر دیگر آن تصور منفی از خداوند قرار دارد. هرچه تصورات افراد از خداوند مثبت‌تر باشد، به همان نسبت کارکردهای روان‌شناختی سالم‌تری در زندگی خود تجربه می‌کنند و در مقابل، هرچه تصورات افراد از خداوند منفی‌تر باشد، به همان نسبت کارکردهای روان‌شناختی ناسالم‌تری از خود بروز می‌دهند. در تبیین این یافته‌ها می‌توان گفت انسان بر اساس فطرتی که خداوند در او به ودیعه گذاشته است، فطرتاً به دنبال شناخت خدای خویش است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱)، و بر اساس آموزه‌های دینی، روابط با والدین و متریان و تجربه‌های زندگی از رویدادها و چالش‌ها و انتظاراتی که از خداوند داشته است، یک تصویری

از خداوند در نزد خویش پیدا کرده است و با آن تصور زندگی کرده و می‌کند و آن تصور می‌تواند مثبت یا منفی باشد. تعدادی زیادی از مراجعان مراکز مشاوره، در عین حال که مسلمان بوده و خداوآوردند؛ ولی پژوهش‌های مختلف غباری بناب و حدادی کوهسار (۱۳۹۲)، برادشا و همکاران^۱ (۲۰۰۸)، حاکی از آن است که این افراد تصورات منفی، تحریف‌شده یا نادرستی از خدا دارند (احمدی برآبادی، ۱۳۹۳، ص ۶).

بهترین راه برای تصور صحیح از خداوند، رجوع به قرآن کریم و روایات معصومین^{علیهم‌السلام} است. قرآن مجید به عنوان معتبرترین کتاب آسمانی، یکی از مهم‌ترین اهدافش، اصلاح، تعمیق و گسترش شناخت انسان از خدا می‌باشد (سعیدی‌مهر، ۱۳۹۴، ص ۲۰۹). در قرآن و روایات صفات متضادی برای خدا متصور است که اگر به درستی تبیین نشود، موجب بدفهمی در افراد معتقد به خدا می‌شود (علیاناسب، ۱۳۹۱، ص ۱۲۶). در قرآن مجید دو سیمای متفاوت از خویش به نمایش می‌گذارد که به صورت اساسی مقابل یکدیگر قرار گرفته‌اند. در یکی از این دو سیما، خدا خود را خدای خیر و نیک و خدای مهر و محبت و رحمت نامتناهی و بخشنده و آمرزنده نشان می‌دهد. در جایی دیگر، خدا سخت‌گیر در دادگستری و داور نرم‌نشدنی در روز داوری و سخت‌گیر (شدیدالعقاب) و تلافی‌کننده است که غضب وی بر هر که فرود آید او را از پا درمی‌آورد (خاکساری و خسروی، ۱۳۹۱، ص ۸۴). در صورتی که اگر درست تبیین شود، در قرآن فقط تصور مثبت از خداوند وجود دارد و اگر درست تبیین نشود تصور منفی از خدا در افراد شکل می‌گیرد. در تصور منفی، خدا با اصطلاحات منفی همچون طردکننده، نامهربان، سخت‌گیر و مانند آن تصور می‌شود که باعث موج ناامیدی، تنفر و خلق منفی در افراد می‌شود. چیزی که در برخی تعلیمات دینی و مذهبی مشاهده می‌شود، این است که در این ایام مفهومی از خدا با مشخصات خاص با نام خدا به خورد کودک می‌دهند. کودک وقتی بزرگ و دانشمند می‌شود، می‌بیند چنین چیزی معقول نیست (مطهری، به نقل از: علیاناسب، ۱۳۹۱، ص ۱۲۵)؛ برای مثال برای تبیین مفهوم ترس از خداوند، اگر خداوند برای انسان موجودی ترسناک وصف شود، او ستون دین، دین‌داری و خداشناسی خویش را بر اموری هولناک بنا می‌کند، ولی اگر به جای ترس از خدا و ترس از عذاب الهی تصور از خدای مهربان و رحیم که جز رحمت و محبت از او جلوه نمی‌کند مطرح شود، مسئله متفاوت خواهد شد (علیاناسب، ۱۳۹۱، ص ۱۲۶).

خداوند در قرآن کریم از بندگان می‌خواهد که تصورشان از خداوند مثبت و نیکو باشد (اعراف: ۱۸۰). خداوند شایسته‌ترین محبوبی است که انسان می‌تواند به او محبت بورزد و او را دوست داشته باشد. اینکه گفته می‌شود ترس از خدا، به معنای این نیست که خداوند موجودی ترسناک است و باید افراد از او تصور

ترسناکی داشته باشند؛ بلکه به معنای این است که باید از قانون عدل الهی ترسید. در دعا وارد شده است: «ای کسی که امیدی نیست مگر به فضل تو و ترس از تو، ترس از عدالت می‌باشد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۱، ص ۱۰۷)؛ همچنین در صحیفه سجادیه آمده است: «خداوندا! تو بزرگوarter از آن هستی که کسی از تو بترسد جز اینکه از ناحیه عدالت تو باید ترسید» (زین‌العابدین علیه السلام، ص ۱۶۶). پس ترس از خدا در واقع به سبب اعمال خود ما و نظامی است که خداوند برای اعمال زشت مقرر فرموده است. خدای متعال نظام هستی را طوری قرار داده که در آن، ارتکاب گناه آثاری سوء در پی دارد. خداوند در روز قیامت انسان را زنده می‌کند و اگر فرد با ارتکاب گناه مستحق عقاب گردیده باشد او را به جهنم می‌برد و عذاب می‌کند. این نظام لا‌یتغیر جهان هستی است. چون چنین است، ما از آن می‌ترسیم که در اثر اعمال زشت و گناهان خویش مشمول این نظام گردیم و خدای ناکرده به آتش قهر الهی گرفتار آییم. بنابراین خدا موجودی وحشتناک و ترسناک نیست؛ بلکه آنچه ترسناک است اعمال و رفتارهای سوء خود ماست که ممکن است بر اساس نظامی که خداوند مقرر فرموده، ما را به سوی جهنم و عذاب الهی سوق دهد (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ص ۳۵۰). پس خدا را نباید به‌عنوان موجودی ترسناک و وحشتناک تصور کرد که در کمین بندگان نشسته است تا اینکه با کوچک‌ترین بهانه آنها را عذاب کند. خدای متعال منزّه از آن است که بخواهد کسی را بدون دلیل عذاب کند و به هیچ‌کس در دنیا و آخرت ظلمی نخواهد کرد. این اعمال مردم است که در آخرت مجسم می‌شود و همراه آنها خواهد بود، اگر خوب است به آنها لذت و نشاط و شادی می‌بخشد و اگر بد است، مایه شکنجه و آزار آنهاست و لذا می‌فرماید: «جزای شما در آن روز همان اعمال شما است» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ص ۴۶۰).

آموزه‌های دینی حاکی از آن است که بسیاری از افراد که تصور منفی از خداوند دارند، نسبت به خدا سوءظن دارند. در صورتی که نباید تصور منفی از خداوند داشت؛ بلکه باید تصور مثبت از خداوند داشت و اگر ترسی می‌باشد، ترس از اعمال خودمان باشد که گرفتار آثار شوم آن در دنیا و آخرت شویم. آلوسی در تفسیر روح‌المعانی در ذیل آیه «قَالَ عَذَابِي أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ» (اعراف: ۱۵۶) نقل می‌کند: «نسبت اصابت به عذاب به صیغه مضارع است و نسبت سعه به رحمت به صیغه ماضی، به این دلیل که رحمت مقتضی ذات خداوند، ولی عذاب مقتضی گناهان بندگان است (آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۷۳). انتظار خداوند از بندگان این است که تصور و احساسات افراد از خداوند مثبت باشد. خداوند به پیامبر صلی الله علیه و آله خطاب می‌کند که «به بندگانم بگو: که من بخشنده و مهربان هستم»، یعنی تصور و احساس بندگان از خداوند به‌عنوان بخشنده و مهربان باشد (حجر: ۴۹). از بندگان می‌خواهد نسبت به مغفرت خداوند امید داشته باشند و احساس یأس و ناامیدی به خود راه ندهند و تصورشان از خدا این باشد که همه گناهان را می‌آمرزد؛ زیرا که او بسیار آمرزنده و مهربان است (زمر: ۵۳). به تمام

انسان‌ها خطاب می‌کند که تصور و احساسات از خداوند به‌عنوان غنی بذات باشد که همگی نیازمند و فقیر درگاه او هستید (فاطر: ۱۵). رو به درگاه خداوند بیاورید او را بخوانید و دعا کنید که دعای شما را می‌شنود و اجابت می‌کند (بقره: ۸۶).

بنابراین باید تفکیک قائل شد بین اینکه خداوند انتظار دارد که تصورات افراد از او مثبت باشند، ولی در عالم واقع افراد زیادی هستند که تصورشان از خداوند منفی است و گمان بد نسبت به خداوند دارند و نسبت دروغ به خدا می‌دهند و خداوند نیز آنان را مورد سرزنش قرار می‌دهد (احزاب: ۱۲). پس با توجه به اینکه تصور از خدا امری همگانی است، ممکن است مثبت یا منفی، هوشیار یا ناهوشیار، رشد یافته یا رشد نایافته، سالم یا بیمارگونه، ساده یا پیچیده، مفید یا خطرناک باشد (واگان،^۱ ۲۰۰۲) و تأثیرات روان‌شناختی بسیار زیادی در جنبه‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی می‌گذارد، نیاز است به‌صورت صحیح و دقیق تصورات مثبت و منفی افراد از خداوند سنجیده شود. بر این اساس یافته‌ها حاکی از آن بود که پرسش‌نامه ساخته‌شده تصور مثبت و منفی از خدا بر اساس منابع اسلامی از روایی و اعتبار کافی برخوردار است. روایی محتوا، روایی سازه به دو شیوه تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی و اعتبار پرسش‌نامه از روش برآورد همسانی درونی از روش دو نیمه کردن آزمون و تعیین ضریب آلفای کرونباخ مورد تأیید است و این پرسش‌نامه قابلیت سنجش تصورات مثبت و منفی افراد از خداوند را متناسب با فرهنگی اسلامی - ایرانی دارد.

منابع

قرآن کریم.

آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. بیروت: دار الکتب العلمیه. احمدی برآبادی، حسین؛ اسمعیلی، معصومه؛ سلیمی یجستانی، حسین و کلاتر کوشه، سیدمحمد (۱۳۹۴). الگوی مفهومی ابعاد تصور از خدا بر اساس اسما حسنا مبنایی برای مطالعات سبک زندگی اسلامی و روان‌شناسی دین. روان‌شناسی و دین، ۳(۵)، ۲۶-۵.

امیدی، احد؛ رفیعی‌هنر، حمید و سقایی‌ریا، محمدناصر (۱۳۹۹). ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه تصور از خدا بر اساس اسمای الهی در آیات و روایات. روان‌شناسی دین، ۱۵(۱)، ۴۰-۲۱.

خاکساری، زهرا و خسروی، زهره (۱۳۹۱). خدا و تصور مثبت و منفی از او و رابطه آن با عزت نفس و سلامت روانی دانش‌آموزان. روان‌شناسی و دین، ۵(۲)، ۹۸-۸۳.

زین‌العابدین، علی بن الحسین (ع). الصحیفة السجادیة. قم: الیهادی.

سرمد، زهره؛ بازگان، عباس و حجازی، الهه (۱۳۹۵). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: آگاه.

سعیدی‌مهر، محمد (۱۳۹۴). آموزش کلام اسلامی. قم: طه.

سیف، علی‌اکبر (۱۳۸۳). اندازه‌گیری، سنجش و ارزشیابی آموزشی. تهران: آگاه.

شریفی‌نیا، محمدحسین (۱۳۹۱). الگوهای روان‌درمانی یکپارچه با معرفی درمان یکپارچه توحیدی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. علیان‌سب، سیدحسین (۱۳۹۱). خداجویی و نقش آن در نگرش به مرگ. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).

غباری بناب، باقر و حدادی کوهسار علی‌اکبر (۱۳۹۲). پیش‌بینی افسردگی و اضطراب بر اساس مفهوم خدا در دانشجویان. پژوهش‌ها و مطالعات علوم رفتاری، ۵(۱۵)، ۷۳-۸۶.

فتحی آشتیانی، علی؛ محمدی، بهاره و فتحی آشتیانی، مینا (۱۳۹۵). آزمون‌های روان‌شناختی. تهران: بعثت.

لان‌دین، رابرت ویلیام (۱۹۹۶م). نظریه‌ها و نظام‌های روان‌شناسی. تهران: ویرایش.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). به سوی او. تحقیق: محمدمهدی نادری قمی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). خداشناسی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). پیام قرآن. تهران: دار الکتب الإسلامیه.

نصیرزاده، راضیه و رسول‌زاده، کاظم (۱۳۸۶). بررسی ادراک مفهوم خداوند بر احساس افسردگی، اضطراب، تنیدگی. پژوهش‌های روان‌شناختی، ۲(۸)، ۱۴۵-۱۶۳.

- Braam, A. W., Mooi, B., Jonker, J. S., Tilburg, W. V. & Deeg, D. J. H. (2008). God image and Five-Factor Model personality characteristics in later life: A study among inhabitants of Sassenheim in The Netherlands. *Mental Health, Religion and Culture*, 11(6), 547-559.
- Bradshaw, M., Ellison, C. G. & Flannelly, K. J. (2008). Prayer, God imagery, and symptoms of psychopathology. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 47(4), 644-659.
- Cheston, S. E., Piedmont, R. L., Eanes, B. & Lavin, L. P. (2003). Changes in clients' images of God over the course of outpatient therapy. *Counseling and Values*, 47(2), 96-108.
- Draper, S. (2017). The preeminent sacred symbol: Theorizing image of God outcomes. *Sociology Compass*, 11(10), e12532.
- GRADY, K. & Richards, P. S. (2007). Theistic psychotherapy and the God image. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 9(3-4), 183-209.
- Greenway, A. P., Milne, L. C. & Clarke, V. (2003). Personality variables, self-esteem and depression and an individual's perception of God. *Mental Health, Religion & Culture*, 6(1), 45-58.
- Grimes, C. (2008). Chapter 2. God Image Research: A Literature Review. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 9(3-4), 11-32.
- Grosuch, R. L. (1968). The conceptualization of God as seen in adjective ratings. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 7, 56-64 Part I. Foundations.
- Hall, T. W. & Fujikawa, A. M. (2013). God image and the sacred. In (Eds.), *APA handbooks in psychology*.
- Hoffman, L., Knight, S., Boscoe-Huffman, S. & Stewart, S. (2007). Chapter 13. Diversity issues and the god image. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 9(3-4), 257-279.
- Kirkpatrick, L. A. (2005). Attachment, evolution, and the psychology of religion. New York: The Guilford Press.
- Lawrence, R. T. (1997). Measuring the Image of God: The God image inventory and the God image scales. *Journal of Psychology and Theology*, 25(2), 214-226.
- Okozi, I. F. (2010). Attachment to God: Its impact on the psychological wellbeing of persons with religious vocation. Seton Hall University.
- Pargament, K. I. (1997). *The Psychology of Religion*. New York: Guilford Press.
- Rizzuto, A. (2005). Psychoanalytic considerations about spiritually oriented psychotherapy. In L. Sperry & E. Shafranske (Eds.), *Spiritually Oriented Psychotherapy* (p. 31-50).
- Rizzuto, A. M. (1974). Object relations and the formation of the image of God. *British Journal of Medical Psychology*, 47, 83-99.
- Vaughan, F. (2002). What is Spiritual Intelligence? *Journal of Humanistic Psychology*, 42(2), 16-33.